

07. Ulumu'l-Kur'an Kavramının Tarihsel Dönüşümü 1**Durmuş ARSLAN²****APA:** Arslan, D. (2026). Ulumu'l-Kur'an Kavramının Tarihsel Dönüşümü. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (53), 126-138. **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.21484842>**Öz**

Makale İslam düşünce tarihinde Kur'an-ı Kerim'in ilâhî mesajını doğru anlama, yorumlama ve metninin asaletini koruma çabalarının en somut, sistematik tezahürü olan Ulûmu'l-Kur'an kavramının tarihsel dönüşümünü ve müstakil bir disiplin haline geliş sürecini incelemektedir. Nübüvvet döneminde tamamen pratik bir ihtiyaç etrafında, vahyin bizzat yaşanarak şifahi yollarla aktarılmasıyla temelleri atılan bu alanın; fetihlerle birlikte genişleyen İslam coğrafyasında karşılaşılan yeni sosyo-kültürel problemler neticesinde sahâbe ve tabiûn nesilleriyle birlikte nasıl kurumsallaşmaya başladığı detaylıca ele alınmaktadır. Özellikle hicrî ikinci asırdan itibaren farklı milletlerin İslam'a girmesiyle ivme kazanan tedvin faaliyetlerinin; kıraat farklılıklarının tespitinden ve öğretiminden Arap diline dair nahiv çalışmalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede, filolojik çabaların müstakil bilim dallarına dönüşmesindeki hayati rolü bağlamında değerlendirilmektedir. Çalışmada, erken dönem tefsir mukaddimelerinin salt birer giriş metni olmanın ötesine geçerek, Kur'an ilimlerinin teorik ve metodolojik altyapısının inşasındaki kurucu işlevi vurgulanmış; bu bağlamda Taberî, İbn Teymiyye ve Râgıb el-İsfahânî gibi öncü âlimlerin tefsir eylemine kazandırdıkları analitik ve metodolojik katkılara dikkat çekilmiştir. Ayrıca klasik dönemin zirve eserlerinin ardından Osmanlı asırlarında medrese sistemiyle bütünleşen ansiklopedik telif, tercüme ve şerh geleneği özetlenerek; günümüz akademi dünyasında "Ulûmu'l-Kur'an" (Kur'an İlimleri) ile "Tefsir Usûlü" kavramları arasındaki işlevsel, yapısal ve kuralcı yöntem tartışmaları tahlil edilmektedir. Bu sayede makale, vahyi anlamlandırma çabasının disiplinler arası tarihsel sürekliliğini bütüncül bir bakış açısıyla gözler önüne sermektedir.

Anahtar kelimeler: Ulûmu'l-Kur'an, Tefsir Usûlü, Kur'an İlimleri, Tefsir Mukaddimeleri, Tedvin

- 1 **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Etik İzni: Bu çalışma etik izin gerektirmemektedir.
Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Raporu: Alındı – İthenticate Oran: %11
Etik Şikayeti: editor@rumelide.com
Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 01.04.2026-**Kabul Tarihi:** 22.07.2026-**Yayın Tarihi:** 23.07.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.21484842>
Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
 2 Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü / Dr. Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences (Sivas, Türkiye), **eposta:** darslan@cumhuriyet.edu.tr **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-9863-7899> **ROR ID:** <https://ror.org/04f81fm77>

Adres
 RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124
www.rumelide.com

Address
 RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
e-mail: editor@rumelide.com
phone: +90 505 7958124
www.rumelide.com

The Historical Transformation of the Concept of Ulûm al-Qur'ân ³

Abstract

This article examines the historical transformation of the concept of *Ulûm al-Qur'ân*—the most concrete and systematic manifestation of efforts to accurately understand, interpret, and preserve the textual authenticity of the Holy Qur'an's divine message in Islamic intellectual history—and its evolution into an independent discipline. It details how this field, whose foundations were laid during the prophetic period around an entirely practical need through the lived and oral transmission of revelation, began to institutionalize alongside the generations of the Companions (*Sahabah*) and the Successors (*Tabi'un*) as a result of new socio-cultural problems encountered in the expanding Islamic geography following the conquests. The compilation (*tadwin*) activities, which gained momentum particularly from the second century of the Hijra with the entry of different nations into Islam, are evaluated in the context of their vital role in transforming philological efforts into independent scientific disciplines across a broad spectrum ranging from the identification and teaching of *qira'at* differences to Arabic syntax (*nahw*) studies. The study emphasizes the foundational function of early *tafsir* introductions (*muqaddimas*) in constructing the theoretical and methodological infrastructure of Qur'anic sciences, moving beyond being mere introductory texts; in this context, attention is drawn to the analytical and methodological contributions that pioneering scholars such as al-Tabari, Ibn Taymiyyah, and al-Raghib al-Isfahani brought to the act of exegesis. Furthermore, by summarizing the tradition of encyclopedic authorship, translation, and commentary (*sharh*) integrated with the madrasa system during the Ottoman centuries following the pinnacle works of the classical period, the contemporary academic debates regarding the functional, structural, and normative methodological differences between the concepts of "*Ulûm al-Qur'ân*" (Qur'anic Sciences) and "*Usûl al-Tafsir*" are analyzed. In this way, the article reveals the interdisciplinary historical continuity of the effort to make sense of the revelation from a holistic perspective.

Keywords: Ulûm al-Qur'ân, Usûl al-Tafsir, Qur'anic Sciences, Tafsir Introductions, Compilation (*Tedvin*).

Ulûmu'l-Kur'ân Kavramının Tarihsel Dönüşümü

İslam düşünce tarihinde Kur'ân-ı Kerîm'i anlama, yorumlama ve metnini koruma çabalarının en somut ve sistemli tezahürü Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri) disiplini'dir. Bu kavramın tarihsel dönüşümünü ve müstakil bir ilim dalı haline gelişini doğru okuyabilmek için, öncelikle onu oluşturan kök kavramların mahiyetine ve bu disiplini var eden tarihsel zorunluluklara derinlemesine bakmak gerekmektedir.

3 Statement (Thesis / Paper): It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Ethics Approval: This study does not need ethics approval.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Ithenticatge, Rate: 11 %

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 05.06.2026-**Acceptance Date:** 14.07.2026-**Publication Date:** 15.07.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.21484842>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Ulûmu'l-Kur'ân kavramı, Kur'ân ve ilim kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir isim tamlamasıdır. Âlimler, Kur'ân kelimesinin menşei üzerinde farklı görüşler beyan etmişlerdir. İmam Şâfiî gibi bazı âlimler onun herhangi bir kökten türememiş, Allah kelamına verilmiş özel bir isim olduğunu savunurken; (Şâfiî, 1938, s. 14/34) İbn Abbas ve Râgıb el-İsfahânî gibi âlimler kelimenin okumak veya toplamak anlamındaki “karae” kökünden türediği üzerinde durmuşlardır. (Dâni, 2015, s. 17)

Ulûm kelimesi ise sözlükte “bilmek, kesin olarak inanmak, kesin görüş sahibi olmak” gibi anlamlara gelen ilim lafzının çoğuludur. (İbn Manzûr, 1994, C. 11, s. 416–422; Zebîdî, 2001, C. 33, s. 127–137) İslam dünyasındaki ilmî gelişim dikkate alındığında ilim kavramı, zihinsel bir faaliyetten öte, derlenip disiplin haline getirilen kurallar bütünü, yani belli bir alana ait sistemli bilgi birikimini ifade etmektedir. (Kutluer, 2000) Bu terkipte ilim kelimesinin çoğul olarak ulûm formunda kullanılması, doğrudan Kur'ân'ın anlaşılmasına hizmet eden ve onun etrafında şekillenen çok sayıdaki farklı disipline işaret etmek içindir. (Zerzûr, 1991, s.123; Demirci, t.y.; Baş, 2002, 138)

Kur'ân İlimleri'nin doğuşuna ve gelişimine etki eden en temel faktör, Kur'ân'ın anlaşılabilir ve uygulanabilir olmasını sağlama çabasıdır. (Serinsu, 2008, 35) İnsanları hidayete ulaştırmak amacıyla indirilen bu ilâhî kitabın gayesini gerçekleştirebilmesi için muhatapları tarafından doğru anlaşılması şarttır. Nübüvvet döneminde Hz. Peygamber, vahyin bizzat alıcısı ve açıklayıcısı konumunda olduğu için; ayetlerin okunması, yazılması, açıklanması ve karşılaşılan problemlerin çözümü doğrudan onun dini otoritesi altında gerçekleşmiştir. Ancak zaman ilerleyip Hz. Peygamber'in vefatının ardından İslam coğrafyası genişledikçe, Kur'ân'ın farklı diller, kültürler ve ırklarla karşılaşması yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Başlangıçta halis Araplardan oluşan sahâbe neslinin sahip olduğu saf dil zevki ve anlayışının giderek kaybolmaya başlaması, elde bulunan rivayetlerin ve tarihsel verilerin (iniş sebepleri, nâsih-mensûh vb.) Kur'ân'ı anlamada kullanılacak sistemli bilimsel disiplinlere dönüştürülmesi bir ihtiyaç halini almıştır.

Zaman içerisinde bu ihtiyaç, Kur'ân ilimlerinin tanımlanmasında ve sınırlarının çizilmesinde de köklü bir değişime ihtiyaç duyulmuştur. Kur'ân ilimlerinden ilk bahseden erken dönem âlimleri, bu alanı Kur'ân'da delaleti bulunan bütün bilgileri kapsayacak kadar geniş görmüşlerdir. Öyle ki ez-Zerkeşî, *Kur'ân ilimleri sınırsız, manaları sonsuz* (Zerkeşî, 1957, c.1 s. 12) diyerek bu alanın enginliğine vurgu yapmış, önceki âlimler de tefsire ve Kur'ân'a dair her türlü malumatı bu isim altında telakki etmişlerdir. Ancak ilerleyen dönemlerde, özellikle ez-Zerkânî gibi âlimlerin tanımlamalarıyla Ulûmu'l-Kur'ân; Kur'ân'ın nüzûlü, cem'i, tertibi, yazılması, kıraati, tefsiri, i'câzı ve nâsih-mensûhu gibi doğrudan onun yapısal ve tarihsel özelliklerini inceleyen, tedvin edilmiş (yazıya geçirilip sistemleşmiş) özel bir ilim dalının adı haline gelerek sınırları belirginleşmiştir. (Zerkânî, t.y., c.1 s. 23)

Kur'ân ilimlerinin mahiyetini doğru kavrayabilmek için, öncelikle sınırlarını net bir şekilde belirlemek gerekmektedir. Bu noktada, “konusu Kur'ân olan ilimler” ile “kaynağı Kur'ân olan ilimler” arasında yapılan ayırım büyük önem taşımaktadır. Esbâb-ı nüzul, Mekkî-Medenî ayrımı, kıraat ve tefsir gibi doğrudan ilâhî metnin anlaşılmasına ve yorumlanmasına hizmet eden disiplinler Ulûmu'l-Kur'ân'ın asıl çerçevesini oluşturur. Buna karşın, Kur'ân'ın bir referans olarak kullanıldığı fıkıh ve kelâm gibi disiplinler yahut ayetlerde düşünmeye teşvik edilen tıp, astronomi ve hendese gibi tabii bilimler bu kapsama dâhil edilmemiştir. Zira Kur'ân'ın temel gayesi pozitif bilimlere dair bir kaynak olmak değildir. (Akbaş, 2020, s. 289) Bu tür bilimler Kur'ân ilimlerinden sayılsaydı, Kur'ân'ı anlama çabası insan ömrünün yetmeyeceği, amacından sapmış imkânsız bir uğraşa dönüşürdü.

Başlangıçta temel bir ihtiyaç etrafında şekillenen bu alan, zaman içerisinde çeşitli tarihsel, sosyolojik ve

ilmi zorunlulukların etkisiyle genişleyerek devasa bir literatür halini almıştır. Bu muazzam genişlemeyi ve alt dallara ayrılarak derinleşmeyi tetikleyen temel faktörlerin başında İslam dünyasında giderek artan uzmanlaşma eğilimi, değişen coğrafyalarla birlikte ortaya çıkan yeni problemlere çözüm üretme çabası ve ayetler arasında var olduğu zannedilen zahiri çelişkileri (tearuz) giderme ihtiyacı gelmektedir. Tüm bunlara ek olarak, Kur'an'ın taklit edilemez eşsiz bir Arapça şaheseri (i'câz) olduğunu muarızlara karşı ispatlama gayreti ve Arap diline ait gramer, belagat gibi filolojik olguları anlama arzusu da Ulumu'l-Kur'an yelpazesinin sürekli olarak zenginleşmesine zemin hazırlamıştır. (Kara, 2009, s. 242-244)

Tedvin Öncesi Ulumu'l-Kur'an

Kur'an ilimlerinin müstakil birer disiplin olarak yazıya geçirilmesinden (tedvin) önceki aşama, Hz. Peygamber döneminden başlayarak sahâbe ve tabiûn nesillerini içine alan, ağırlıklı olarak şifahi (sözlü) bilgi aktarımına dayalı uzun bir süreci ifade etmektedir. Nübüvvet yıllarında vahyin doğrudan alıcısı ve nihai açıklayıcısı Hz. Muhammed (sav) olduğu için, Müslümanların karşılaştığı her türlü problem bizzat onun otoritesi altında çözüme kavuşturulmuştur. Bu dönemde Hz. Peygamber inen ayetleri ashabına okumuş, (el-Mâide 5/15, 19; İbrâhîm 14/4; en-Nahl 16/44, 64) gerekli izahları yapmış (el-A'râf 7/204; el-İsrâ 17/106; el-Ankebût 29/45, 51) ve Kur'an metninin diğer sözlerle karışmasını engellemek amacıyla vahiy dışında herhangi bir şeyin yazılmasını yasaklamıştır. (Müslim, t.y. 3004) Dolayısıyla, asr-ı saadette ayetlerin iniş sebepleri veya Mekkî-Medenî olmaları gibi durumlar fiilen yaşanıp bilinse de bu bilgilerin sistematik bir "Kur'an İlimleri" başlığı altında toplanmasına henüz bir ihtiyaç duyulmamış ve bu dönemde böyle bir kavram kullanılmamıştır.

Hz. Peygamber'in vefatını müteakip sahâbe döneminde yaşanan ani siyasi ve demografik gelişmeler, Kur'an etrafında şekillenecek ilimlerin ilk tohumlarının atılmasına zemin hazırlamıştır. Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) hilafeti sırasında patlak veren Yemâme savaşlarında (632) pek çok hafızın şehit düşmesi, Kur'an'ın kaybolma endişesini doğurmuş ve dağınık haldeki vahiy malzemeleri titiz bir komisyon çalışmasıyla iki kapak arasına (cem) alınarak korunmuştur. (Ebû Şâme el-Makdisî, t.y. s. 48-49; Mekkî b. Ebî Tâlib, t.y. s. 44-46; es-Sehâvî, t.y. c. 1 s. 87-88; ez-Zerkeşî, 1957, c. 1 s. 234; es-Süyûtî, 1974, c.1 s. 76; ez-Zerkânî, t.y. c. 1 s. 174; es-Sâlih, t.y.; Hamîdullah, t.y. s. 54) İlerleyen yıllarda fetihlerin hız kazanmasıyla İslam coğrafyası genişlemiş, farklı bölgelerde ortaya çıkan kıraat ihtilafları ümmet içinde ayrışma tehlikesi yaratınca Hz. Osman döneminde Kur'an çoğaltılarak (istinsah) belli başlı merkezlere gönderilmiştir. (Ebû Şâme el-Makdisî, t.y. s. 49-50; Mekkî b. Ebî Tâlib, t.y. s.49-52; es-Sehâvî, t.y. c.1 s. 87-88; ez-Zerkeşî, 1957 c. 1 s. 235-237; es-Süyûtî, 1974, c.1 s. 78-80; ez-Zerkânî, t.y. c.1 s. 178-182; es-Sâlih, t.y. s.66-67; Hamîdullah, t.y. s. 54) Bu kritik hamleler, gelecekte Kur'an tarihi, resm-i Osmânî ve kıraat gibi ilimlerin teşekkül etmesini sağlayacak en temel adımlar olmuştur. Aynı süreçte, Arap olmayan unsurların İslam'a girmesiyle dilde başlayan bozulmalar karşısında Hz. Ali'nin (ö. 40/661) Ebû Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) temel Arapça kurallarını yazdırması, ileride Kur'an ilimlerinin en önemli şubelerinden biri olacak İ'râbü'l-Kur'an çalışmalarının altyapısını oluşturmuştur. (ez-Zerkânî, t.y. c. 1 s. 23; es-Sâlih, t.y. s. 119-120; Fütyânî, t.y. s. 10-11) Bütün bunlara ek olarak, sahâbenin anlamı kapalı (garîb) kelimeleri açıklamak için Arap şiirine başvurması, (ez-Zerkeşî, 1957, c. 1 s. 294; es-Süyûtî, 1974, c.1 s. 157; ez-Zehabî, t.y. c. 1 s. 58) ayetlerin mensuh olup olmadığını tayin etmesi (ez-Zerkânî, t.y. c. 2 s. 126; İtr, t.y. s.131) ve Ehl-i Kitap kültüründen bazı bilgilerin (İsrâiliyyat) tefsire girmesi, (ez-Zehabî, t.y. c. 1 s. 61-62) kavramsal çerçevenin yavaş yavaş şekillenmeye başladığını göstermektedir.

Sahâbe neslinin yetiştirdiği tabiûn dönemine gelindiğinde ise, devasa boyutlara ulaşan imparatorluk sınırları içindeki farklı din, dil ve kültürlerin kaynaşması, Kur'an'ı anlama çabalarına yeni boyutlar kazandırmıştır. Ortaya çıkan karmaşık sosyal ve hukuki problemlere Kur'an'dan çözüm üretebilmek

için, temel prensiplerin geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu ihtiyaca binaen sahâbenin önde gelen isimleri gittikleri şehirlerde kendi eğitim ekollerini kurmuşlardır; Mekke'de İbn Abbas (ö. 68/687-88), Medine'de Übeyy b. K'ab (ö. 33/654 [?]) ve Kûfe'de (Irak) Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) medreseleri öne çıkmıştır. (ez-Zerkânî, t.y. c. 17 s. 17-18; ez-Zehebî, t.y. c. 1 s. 101-126; er-Rûmî, t.y. s. 38-39) Özellikle Kûfe medresesi, re'y (akıl yürütme) ve içtihadı ön plana çıkarmasıyla diğerlerinden ayrılmıştır. (Cerrahoğlu, t.y. c. 1 s. 142-143) Tabiûn âlimleri, Kur'ân'ı tefsir ederken sadece Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivayetlerle yetinmemiş, bunlara dirayete dayalı yorumlar ve derinlemesine dilbilimsel (lügavi) izahlar da eklemişlerdir. Dönemin genel karakteri hala şifahi nakil olmakla birlikte, artan ihtiyaçlar doğrultusunda kıraat, mecâz, nâsih-mensûh gibi alanlarda ilk yazılı risaleler ve eserler de bu evrenin sonlarına doğru filizlenmeye başlamıştır. Her ne kadar bu dönemde Ulûmu'l-Kur'ân adıyla müstakil bir eser kaleme alınmamış olsa da birçok araştırmacının Kur'ân ilimlerinin muhtevasını oluşturan konulara dair telif edilen eserleri bu döneme kadar götürmesi, (Sezgin, t.y. c. 1 s. 22, 63, 69) söz konusu ilimlerin fikrî ve ilmî zemininin erken dönemde teşekkül etmeye başladığını göstermektedir.

Tedvin sonrası Ulûmu'l-Kur'ân

Şifahi naklin egemen olduğu yaklaşık bir asırlık sürecin ardından, hicri ikinci asırdan itibaren Kur'ân ilimleri yavaş yavaş yazılı literatüre (tedvin) dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemde Arap dili ve edebiyatının temel kurallarını belirleyen Basra ve Kûfe dil okullarının teşekkül etmesi, Kur'ân etrafındaki filolojik çalışmaların da hız kazanmasına yol açmıştır. (Karaoğlu, 2022, s. 233) Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushafların Arap olmayanlar tarafından yanlış okunmasını önlemek amacıyla Ebû Esved ed-Düelî ile başlayan noktalama ve harekeleme faaliyetleri, Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) geliştirdiği işaretlerle (fetha, zamme, kesre, şedde vb.) nihai olgunluğa erişmiştir. (ed-Dânî, 2009, s. 133; ez-Zerkeşî, 1957, c. 1 s. 250-251; ez-Zerkânî, t.y. c. 1 s. 280-281; İzmirli, t.y. s. 590-591; Karaçam, 1981, s. 230-231; Ersöz, t.y. s. 133-134) Kur'ân'a yönelik filolojik çalışmalar, yalnızca mushafın doğru okunmasını temin etmek amacıyla gerçekleştirilen noktalama ve harekeleme faaliyetleriyle sınırlı kalmamış; özellikle hicrî II. asırdan itibaren Arap dili ve nahiv çalışmalarında kaydedilen gelişmelere paralel olarak Kur'ân metninin dilsel özelliklerini inceleyen müstakil araştırma alanları ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Me'ânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân ve Mecâzü'l-Kur'ân gibi daha sonra Ulûmu'l-Kur'ân literatürünün temel başlıkları arasında yer alacak disiplinlerde ilk telif eserler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Zeyd b. Ali'ye (ö. 121/738) nispet edilen *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, (Brockelmann, t.y. c. 1 s. 313-314) Yûnus b. Habîb'in (ö. 183/799) (İbnü'n-Nedîm, t.y. s. 51; Bağdâdî, t.y. c. 2 s. 571) ve Kisâî'nin (ö. 189/805) *Me'ânî'l-Kur'ân* (İbnü'n-Nedîm, t.y. s. 97-98; Yâkût el-Hamevî, t.y. c. 5 s. 200; Kâtip Çelebi, t.y. c. 2 s. 1730; Bağdâdî, t.y. c. 1 s. 668.) adlı eserleri, Kur'ân lafızlarının anlam dünyasını filolojik yöntemlerle ele alan ilk örnekler arasında zikredilmektedir. Nahiv ilminin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan İ'râbu'l-Kur'ân literatürünün ilk temsilcileri arasında ise Kutrub (ö. 210/825) ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824) öne çıkmaktadır. Her ne kadar Kutrub'un *İ'râbu'l-Kur'ân* adlı eseri günümüze ulaşmamışsa (Çelebi, 2002; Turgut, t.y.; Bulut, 2009, s. 316) da onun *Me'ânî'l-Kur'ân*, *Müşkilü'l-Kur'ân*, *Müteşâbihü'l-Kur'ân* ve *Mecâzü'l-Kur'ân* (Çelebi, 2002, c. 26 s. 495) gibi eserleri, Kur'ân'ın dil ve üslûp özelliklerine yönelik araştırmaların müstakil bir hüviyet kazandığını göstermektedir. Benzer şekilde Ebû Ubeyd Ma'mer b. el-Müsennâ 'nın *Mecâzü'l-Kur'ân* (Sezgin, t.y. c. 1 s. 21) adlı eseri de Kur'ân'ın mecazî anlatım biçimlerini sistematik biçimde inceleyen ilk çalışmalar arasında kabul Kur'ân lafızlarının kullanım özelliklerini ve mecazî anlatım biçimlerini sistematik biçimde ele alan ilk eserlerden biri kabul edilmektedir.

Aynı dönemde kıraat ilmi tedvin ve sistematikleşme sürecine girmiştir. Hz. Peygamber döneminde

temelleri atılan ve sahâbe tarafından muhafaza edilen kıraat öğretimi tâbiûn nesliyle birlikte Medine, Mekke, Kûfe, Basra ve Şam'da teşekkül eden kıraat mektepleri vasıtasıyla sistematik bir eğitim faaliyetine dönüşmüştür; (İbnü'l-Cezerî, t.y. c. 1 s. 8-9) bu merkezlerde takip edilen öğretim usulleri zamanla yazılı eserlerle tedvin edilmeye başlanmıştır. (Sezgin, t.y. c. 1 s. 21; Tetik, 1990, s. 57) Nitekim Basra kıraat mektebinin önde gelen isimlerinden Ebû Amr b. el-Alâ'nın (ö. 154/770) *Kitâbü'l-kırâât*, *Kitâbü mersûmî'l-Mushaf*, *el-Vakf ve'l-ibtidâ* ve *Kitâbü'l-idğâmi'l-kebîr* (İbnü'l-Cezerî, t.y. c. 1 s. 423-425; Altıkulaç, 1999, c. 19 s. 308-310) adlı eserleri; Şeybe b. Nassâh'ın (ö. 130/747) *Kitâbü'l-vukûfu*; (Sezgin, t.y. c. 1 s. 22) Abdullah b. Âmir'in (ö. 118/736) *İhtilâfu mesâhifi's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Irâk* ile *Kitâbu maktû'î'l-Kur'ân ve mevsûlihî* (İbnü'l-Cezerî, t.y. c. 1 s. 288-292; Altıkulaç, 1994, c. 10 s. 94-96) adlı çalışmaları ve Hamza ez-Zeyyât'ın (ö. 156/772) *Kitâbu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, *Mennân fî fazîleti hıfzî'l-Kur'ân* (İbnü'l-Cezerî, t.y. c. 1 s. 261-263; Altıkulaç, 1997, c. 15 s. 511-513) adlı eserleri ile Kisâî'nin kıraat, vakf-ibtidâ, resmü'l-mushaf ve hurûf ilmine dair telifleri, sözlü rivayet geleneğinin yanı sıra yazılı bir literatür de kazanmaya başladığını göstermektedir. Ayrıca Muhammed b. Muhaysin'in (ö. 123/741) *İhtiyâr fî'l-kırâa 'alâ mezhebi'l-'Arabîyye* adlı eseri ile öğrencisi İsâ b. Ömer es-Sekafî'nin (ö. 149/766) bu görüşlere yönelik değerlendirmeleri, (Sezgin, t.y. c. 1 s. 22-23) kıraatlerin Arap dili kurallarıyla ilişkisini konu edinen teorik tartışmaların da hicrî II. asırda başladığını ortaya koymaktadır.

Hicrî II. asır, filolojik ve kıraat merkezli çalışmaların yanı sıra tefsir literatürünün de müstakil bir hüviyet kazanmaya başladığı dönemdir. İlk dönem müfessirlerinin büyük çoğunluğu aynı zamanda muhaddis kimliği taşıdığından, tefsire dair rivayetler genellikle hadis mecmualarının ilgili bölümlerinde yer almıştır. Ancak bu durum, Mücâhid b. Cebr el-Mahzûmî'nin (ö. 103/721) günümüze ulaşmayan tefsiri ve Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) Kur'an'ın tamamını kapsayan *Kitâbü't-tefsîrî'l-kebîr* adlı eserini kaleme almasıyla önemli ölçüde değişmiştir. (Baş, 2002, s. 34-35) Bunun yanında ona nispet edilen *Kitâbü'n-nâsih ve'l-mensûh*, *Kitâbü'l-kırâ'ât*, *Kitâbü müteşâbihî'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-vücûh ve'n-nezâir*, *Kitâbü't-takdîm ve't-te'hîr* ve *Kitâbü'l-âyât ve'l-müteşâbihât* gibi eserler, daha sonraki dönemlerde Ulûmu'l-Kur'an literatürü içerisinde değerlendirilecek pek çok konunun hicrî II. asırda müstakil teliflere konu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemde henüz Ulûmu'l-Kur'an adı altında müdevven bir disiplin ortaya çıkmamış olsa da ilerleyen asırlarda bu disiplinin muhtevasını oluşturacak bilgi alanlarının teşekkül ettiği ve müstakil eserler vasıtasıyla tedvin edilmeye başlandığı söylenebilir.

Hicri üçüncü asra gelindiğinde ise, başlangıçta hadis ilminin bir alt bölümü (babı) olarak gelişen tefsir çalışmaları, Mukâtil b. Süleyman ve sonrasında İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) gibi isimlerin çabalarıyla bağımsız bir disiplin kimliği kazanmıştır. İslam toplumunun farklı kültür ve düşünce çevreleriyle karşılaşması ve inanç sistemlerinin İslam toplumuna dâhil olması, Kur'an'ın ilâhî kaynağına ve üslubuna yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiş; (er-Râfî'î, t.y. s. 160-161; Karaçam, t.y. s. 118) bu durum, kelimcilerin ve özellikle Mu'tezile âlimlerinin Kur'an'ın edebi eşsizliğini savunan "İ'câzü'l-Kur'an" çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde, müteşâbih ve müşkil ayetlerin yorumlanması etrafında alevlenen itikadi tartışmalar ile ayetlerin iniş ortamını aydınlatan Esbâbu'n-nüzûl rivayetlerinin derlenmesi, tefsir literatürünün hızla genişlemesini sağlamıştır. Ancak bu üretken telif döneminin başlarında Ulûmu'l-Kur'an kavramı henüz kullanılmamakta; (Çiçek, t.y. s. 25) yazılan eserler doğrudan doğruya ele aldıkları konunun (örneğin *en-Nâsih ve'l-mensûh* veya *Esbâbu'n-nüzûl*) adıyla isimlendirilmekteydi.

Ulûmu'l-Kur'an kavramının teknik bir terim olarak kullanılmaya başlanması ve müstakil bir kitap ismi olarak kullanılması ise tedrici bir entelektüel gelişimin sonucudur. Erken dönemde İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) gibi isimler bu ifadeyi genel anlamda Kur'an'la ilgili

malumatı kastetmek için kullanmışlardır. (Serinsu, 2008, s. 39) Disiplinin metodolojik bir çerçeveye kavuşmasındaki ilk sistematik adım Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) Kur'ân ilimlerine dair birçok konuyu tek bir eserde topladığı *Fehmü'l-Kur'ân* adlı çalışması olmuştur. (Çalışkan, 2009, s. 205-207) Hicri dördüncü asırda Muhammed b. Halef el-Merzübân'ın (ö. 384/994) *el-Hâvî fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle bu kavram bilinen ilk örneklerden biri olarak tescillenirken; (es-Sâlih, t.y. s. 124) alan asıl sistematik yapısına İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Kur'ân ilimlerini otuz ana başlık altında topladığı *Fünûnu'l-Efnân* adlı eseriyle kavuşmuştur. Bu eserle birlikte kavramlaşma sürecini tamamlayan Ulûmu'l-Kur'ân, sekizinci asırda ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) yazdığı kapsamlı *el-Burhân* ve sonrasında es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) ansiklopedik bir mahiyet taşıyan *el-İtkân* (Turgut, t.y. s. 35-36; Çelik, 2002, c. 3 s. 55-56) adlı eserleriyle zirveye ulaşmış; tefsir faaliyetlerinin vazgeçilmez bilimsel altyapısını oluşturan müstakil bir disiplin olarak İslam düşünce tarihindeki yerini almıştır.

Tefsir Mukaddimelerinin Ulûmu'l-Kur'ân'ın Gelişimindeki Rolü

Kur'ân ilimlerinin müstakil eserler halinde müstakil bir disipline dönüşmesinin yanı sıra, bu disiplinin teorik ve metodolojik altyapısının inşasında tefsir mukaddimelerinin (giriş bölümlerinin) oynadığı kurucu rol de son derece hayati bir öneme sahiptir. Erken dönemlerden itibaren pek çok müfessir, doğrudan ayetlerin yorumuna geçmeden önce, Kur'ân'ın anlaşılmasına dair sahip oldukları bilimsel yaklaşımları, kullandıkları yöntemleri ve dönemlerinin güncel tartışmalarını eserlerinin baş tarafına ekledikleri bu mukaddimelerde sistemleştirmişlerdir. Bir tefsirin giriş bölümü olmanın çok ötesine geçen bu metinler, müelliflerin entelektüel eğilimlerini yansıtan, karşılaşılan tefsir problemlerine üretilen çözümleri barındıran ve çoğu zaman kendi başına müstakil birer Kur'ân ilimleri eseri hüviyeti kazanan kapsamlı çalışmalardır.

Tefsir mukaddimelerinin tarihsel evrimine bakıldığında, ilk aşamalarda daha çok nakil (rivayet) kültürünün baskın olduğu, sonraları ise dirayet temelli yorumların öne çıktığı tedrici bir gelişim göze çarpmaktadır. Hicri ikinci ve üçüncü asırlarda kaleme alınan Mukâtil b. Süleyman ve Abdürrezzâk b. Hammâm (ö. 211/826-27) gibi isimlerin mukaddimeleri, dönemin genel eğilimine uygun olarak, daha çok Kur'ân'ın faziletleri, ayetlerin emir-nehiy gibi vecihleri, muhkem-müteşâbih ve nâsih-mensûh gibi konularda sahâbe ve tabiûndan gelen rivayetlerin teknik detaylara veya derin tartışmalara girilmeden sıralandığı metinlerdir. Ancak İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân* adlı devasa tefsirine yazdığı mukaddimeyle birlikte bu durum köklü bir değişime uğramıştır. Taberî, sadece rivayetleri aktarmakla kalmamış; Kur'ân'ın yedi harf üzere inmesi, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerindeki cem ve istinsah faaliyetleri ile şahsi görüşe (re'y) dayalı tefsirin sakıncaları gibi konuları farklı yönlerden tartışmaya açmıştır. (et-Taberî, 2000, Mukaddime) Karşıt görüşleri soru-cevap üslubuyla ele alan, kendi muhakeme ve kanaatlerini güçlü delillerle ortaya koyan Taberî, mukaddimesini adeta Ulûmu'l-Kur'ân'a dair oldukça geniş ve analitik bir manifestoya dönüştürmüştür.

Hicri beşinci asra gelindiğinde mukaddimelerin yapısal olarak çok daha sistematik ve eleştirel bir boyuta ulaştığı görülmektedir. Arthur Jeffery (ö. 1893-1959) tarafından ilim dünyasına kazandırılan ve 425 hicri yılında telif edildiği anlaşılan *Kitâbu'l-mebânî fî nazmi'l-meânî* adlı eserin mukaddimesi, Kur'ân'a yönelik bid'at ehli tarafından ortaya atılan şüphelere reddiyeler içeren, Mekkî-Medenî ayırımından Mushaflar arasındaki farklılıklara kadar pek çok konuyu on ana bölüm halinde inceleyen son derece tertipli bir usul çalışmasıdır. (Kırtay, 2008) Yine aynı dönemde es-Sa'lebî, (ö. 427/1035) *el-Kesf ve'l-beyan* adlı tefsirinin mukaddimesinde dönemin müfessirlerini yöntemleri üzerinden sert bir biçimde eleştirmiştir. Kimi müfessirleri bidatçıların sözlerini tefsire karıştırmakla, kimilerini tefsirin belkemiği olan isnad zincirini (rivayet senedi) tamamen hafzetmekle (çıkarmakla), kimilerini ise tefsiri helal-

haram hükümlerinden soyutlamakla itham eden Sa'lebî, bu yaklaşımıyla tefsir tarihinin metodolojik eleştirisine dair eşsiz bilgiler sunmuştur. Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Mukaddimetü câmi't-tefâsîr*'i ise yirmi üç farklı bölümden oluşan, hakikat-mecâz ilişkisinden, i'câzü'l-Kur'ân'a ve neshin mahiyetine kadar pek çok filolojik ve usulî konuyu derinlemesine inceleyen, kendi başına bağımsız bir Kur'ân ilimleri kaynağı seviyesine çıkmış anıtsal bir metindir. Keza el-Begâvî (ö. 516/1122) ve İbn Atiyye (ö. 541/1147) gibi müfessirlerin mukaddimleri de kıraat imamlarının senedlerinden Kur'ân'daki yabancı kelimelere kadar spesifik alanlarda literatürü zenginleştirmiştir.

Tefsir mukaddimelerinin Kur'ân ilimlerinden Tefsir Usulü'ne geçişteki en kritik halkasını ise İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) kaleme aldığı metin oluşturmaktadır. İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* adını verdiği eserinde, önceki mukaddimelerin aksine Kur'ân'ın tüm ilimlerini sıralamak yerine doğrudan doğruya yorumlamanın kaynaklarına ve yöntemine odaklanmıştır. Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve tabiûnun tefsirdeki otoritesini inceleyen, tefsirde nakil ve re'yden (akıl yürütmeden) doğan ihtilafların temel sebeplerini irdeleyen bu eser, bilinçli bir şekilde Usûl kavramını kullanarak literatürde yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Tüm bu tarihsel süreç göstermektedir ki; tefsir mukaddimleri, yazıldıkları çağın entelektüel krizlerine ve ilmi ihtiyaçlarına cevap veren, müfessirin yorum teorisini inşa ettiği vazgeçilmez metinlerdir. Hatta bu giriş metinlerinin bilimsel kıymeti o denli takdir edilmiştir ki; Râgıb el-İsfahânî ve İbn Teymiyye'nin eserlerinde olduğu gibi asıl tefsirden bağımsızlaşarak müstakil birer kitap olarak şöhrat bulmuşlar veya Celâleddîn es-Süyûtî'nin *el-İtkân*'ında olduğu gibi bir tefsire (*Mecmeu'l-bahreyn*) giriş amacıyla yazılmaya başlanıp (es-Süyûtî, 1974, Mukaddime) sonradan alanının en büyük ansiklopedisine dönüşmüşlerdir.

Osmanlı Dönemi Birikimi ve Literatürün Gelişimi

Kur'ân ilimlerinin klasik dönemde (Zerkeşî ve Suyûtî ile) ansiklopedik zirvesine ulaşmasının ardından, bu muazzam ilmi miras Osmanlı asırlarında (XV-XX. yüzyıllar) oldukça zengin bir telif, tercüme ve şerh geleneğiyle devam ettirilmiştir. Osmanlı uleması, Kur'ân ilimlerini genellikle ilimlerin genel tasnifini ve tarifini yapan Mevzûâtü'l-Ulûm türü eserler vasıtasıyla sistematize etmişlerdir. Molla Lütî'nin (ö. 900/1495) *Risâle fi mevzû'âtü'l-ulûm'u*, (Gökyay ve Özen, t.y.) Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-se'âde*'si. (Taşköprizâde, 1968) Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn'u* (Kâtip Çelebi, 1941) ve Saçaklızâde'nin (ö. 1145/1732) *Tertîbü'l-ulûm'u* (Saçaklızâde, 1984) gibi ansiklopedik kaynaklarda; kıraat, tecvid, esbâb-ı nüzul ve tefsir gibi Kur'ân ilimleri başlıklar halinde tanımlanmış ve bu alanlardaki literatür kayıt altına alınmıştır.

Genel tasniflerin yanı sıra, spesifik Kur'ân ilimlerinde de derinlemesine çalışmalar yürütülmüştür. Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Aynu'l-'ayân adlı Fâtîha Tefsiri'ne* (el-Fenârî, 1325) yazdığı mukaddime ve İmam Birgivî'nin (ö. 981/1573) tefsir usulüne dair giriş niteliğindeki *el-Mukaddime fi't-tefsîr*'i, Osmanlı döneminin usul anlayışını yansıtan önemli metinlerdir. Yine bu asırlarda; i'câzü'l-Kur'ân, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih, müşkilü'l-Kur'ân, i'râb ve kıssalar gibi alanlarda Kemalpaşazâde, (ö. 940/1534) Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) Zekerîyya el-Ensârî (ö. 926/1520) ve Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) gibi çok sayıda müellif tarafından spesifik risaleler yazılmıştır. Özellikle kıraat ve tecvid eğitimi Osmanlı medrese sisteminin belkemiğini oluşturduğundan; Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) Şâtibiyye şerhi, Birgivî'nin *ed-Dürrü'l-yetîm*'i (Demir, 2006, s. 279) üzerine yazılan haşiyeler bu dönemin vazgeçilmez akademik çıktıları olmuştur.

Ulûmu'l-Kur'ân'dan Usûlü't-Tefsîre Geçiş

Günümüzde “Ulûmu'l-Kur'ân” ile “Tefsir Usûlü” kavramlarının içeriği ve işlevi üzerine bilim insanları arasında süregelen teorik bir tartışma mevcuttur. Bu tartışmanın merkezinde, bu eserlerin işlevinin tam olarak ne olduğu, Kur'ân'ı anlamak için kuralcı bir yöntem sunup sunmadıkları ve “usûl” kelimesinin metodoloji anlamına gelip gelmediği soruları yatmaktadır. Tarihsel sürece bakıldığında, erken dönemlerden itibaren Ulûmu'l-Kur'ân kavramının hem yazılan eserlerin ismi olarak hem de Kur'ân'la ilgili bütün ilimleri kapsayan bir istilâh olarak kullanıldığı görülür. Adnan Zerkûr'un da işaret ettiği gibi, ilk dönem âlimleri Ulûmu'l-Kur'ân tabirini aslında Ulûmu't-Tefsir (Tefsir İlimleri) anlamında kullanmışlardır. (Zerkûr, 1991, s. 125; Ebû Şehbe, t.y.; ez-Zerkânî, t.y. c. 1 s. 26) Nitekim İmam Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) *el-Muhtezzen fi ulûmi'l-Kur'ân* (es-Sâlih, t.y. s. 122; İbn Ferhûn, 1351, s. 195) veya el-Udfuvî'nin (ö. 388/998) *el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kâtip Çelebi, t.y. c. 1 s. 29) gibi eserler, başlıklarında bu tabiri taşıyalar da teknik birer usul kitabı değil, doğrudan birer tefsirdirler. Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ve Suyûtî'nin *el-İtkân*'ı gibi çalışmalarla Kur'ân ilimlerinin tüm konuları tek bir eserde toplanıp disiplin belirgin bir hüviyet kazandığında, geçmişte aynı anlamda kullanılan Ulûmu'l-Kur'ân ve Ulûmu't-Tefsir arasındaki fark da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir. (Kifâfî ve eş-Şerîf, t.y. s. 33; Serinsu, 1994, s. 57)

Ulûmu'l-Kur'ân ifadesi zamanla yerini önce kavâid, (el-Kâfiyeci, t.y.) daha sonra ise usûlü't-tefsîr başlıklı çalışmalara bırakmıştır. Arapça asl kelimesinin çoğul olan usûl, sözlükte “nesnelerin en altı, kökü, dibi ve temeli” gibi anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, 1994, c. 11 s. 16) Ancak Türkçe'ye geçtiğinde kelime, kök anlamını korumakla birlikte “çalışmanın düzgün yapılabilmesi için gerekli metot, kaide ve yol, şekil, tertip, düzen, âdap, erkân, kök, esas, ana-bab ve onların ana-baba ve dedeleri” (Doğan, 1996, s. 1098) gibi yeni metodolojik anlamlar da kazanmıştır. Usul kavramına yüklenen bu yöntem/metodoloji anlamı, alandaki akademik tartışmaların odağını oluşturmuş ve üç farklı yaklaşımın doğmasına zemin hazırlamıştır.

Birinci yaklaşıma göre, Ulûmu'l-Kur'ân ve Usûlü't-Tefsir, Kur'ân tefsirine dair kuralcı bir metot önermeyip, sadece Kur'ân'la ilgili ihtiyaç duyulan doğrudan veya dolaylı altyapı bilgileri sunan eş anlamlı (müradif) terimlerdir. Bu görüşü savunanlar, Ulûmu'l-Hadis (Hadis Usulü) ile Tefsir Usulü'nün aynı metodolojik işlevi görmediğini vurgularlar. Hadis usulü, bir sözün Hz. Peygamber'e aidiyetinin sağlamlığını (sıhhatini) test eden bir disiplindir; oysa Kur'ân metni için böyle bir sıhhat endişesi veya doğrulama testine ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla bu eserler, Kur'ân'ın nasıl anlaşılacağından ziyade, anlamaya yönelen kişinin nelere (nüzul ortamı, dil kuralları vb.) bakması gerektiğini gösteren veriler sunar. Bu nedenle tefsir usulü kitapları kuralcı bir yöntem ortaya koymazlar, bilakis tefsir eyleminde mutlaka bakılması gereken konuları “asıllar” (temeller) içerisinde toplarlar.

İkinci yaklaşım, Ulûmu'l-Kur'ân ile Tefsir Usulü'nün muhteva, umum (genellik) ve husus (özellik) yönünden birbirinden farklı olduğunu savunur. Buna göre Ulûmu'l-Kur'ân, Kur'ân ve tefsiriyle ilgili tüm bilgi dallarını kapsayan çok daha genel ve şümüllü bir yapıdır. Usûlü't-tefsîr ise yalnızca tefsirle ilgili kural, kaide ve izahları barındıran daha özel ve hususi bir terimdir. (Çelik, 2002, s. 52; Çiçek, t.y. s. 27-28) İlmü't-tefsîr müfessir adayına altyapı bilgileri sunarken, usûlü't-tefsîr tefsir sırasında atması gereken adımları gösterir; Ulûmu'l-Kur'ân ise bütün bunları kapsayan devasa bir malumat alanıdır. (Kırtay, 2008, s. 68)

Üçüncü görüş ise, usul kelimesinin sözlükteki metot anlamına dayanarak, Tefsir Usulü'nün kural koyucu bir metodoloji olduğunu iddia eder. İsmail Cerrahoğlu, tefsir usulünü müfessirlerin takip ettikleri yolları gösteren “kaideler ve usuller mecmuası” (Cerrahoğlu, t.y. s. 7) olarak tanımlarken; Mehmed Sofuoğlu bu ilmin doğrudan Tefsir Metodolojisi manasına geldiğini belirtmiştir. (Sofuoğlu, 1981, s. 195-196; Çelik,

2002, s. 51-52) M. Lütfi Sabbağ, (ö. 2017) Fehd er-Rûmî, Halil el-Akk ve Muhsin Demirci gibi araştırmacılara göre de Tefsir Usulü; müfessirin şartlarını belirleyen, sapmaları önleyen, muhkem şartlar ve kurallar koyarak tefsiri belli bir disipline bağlayan etkileyici ve ideal bir metottur. (Sabbâğ, t.y. s. 8-9; Akk, 1994, s. 30; Demirci, t.y. s. 23)

Yapılan değerlendirmeler sonunda, ister Ulûmu'l-Kur'ân ister Usûlü't-Tefsir denilsin, bu isimlendirmelerden *Allah'ın sözü ancak şu metotla anlaşılır* şeklinde kuralcı ve dayatmacı bir tefsir metodolojisi çıkarılmamalıdır. Farklı isimlendirmelere bakılarak bu disiplinlerin birbirinden ayrı ve bağımsız olduğu söylenemez; bilakis bu eserlerin hepsi birbirinin ortak malzemesiyle vücut bulmuştur. Tefsir Usulü, müfessire Kur'ân'ı yorumlarken ihtiyaç duyacağı en temel altyapı bilgilerini sistemli bir şekilde sunar. Fıkıh veya kelâm usulünde olduğu gibi külli kaidelerle baştan sona kural koyan bir disiplin değildir. Zira tefsirin kendisi kural koyucu değildir; Kur'ân'daki emir ve yasakların anlama yansımasını sağlar ve bu sonuçları üretecek usul alanlarına (fıkıh vb.) malzeme sunar. Sonuç olarak tefsir usulü; konusu, kavramları ve kaynakları olan, müfessire malzeme sağlayan ve Kur'ân'ı doğru anlamının yollarına ışık tutan köklü bir ilimdir

Sonuç

Kur'ân ilimleri serüveni, sadece teknik bilgilerden oluşan bir literatür toplamı değil; Müslümanların vahiyle kurduğu ilişkinin, tarihsellikten evrenselliğe uzanan metodolojik tekâmülünün (olgunlaşmasının) somut bir göstergesidir. Hz. Peygamber'in sağlığındaki doğal, şifahî ve doğrudan vahye dayalı anlama biçiminden başlayan süreç; sahâbe dönemindeki metni koruma refleksi, tabiûn dönemindeki dirayete dayalı tefsir ekolleri ve hicri ikinci asırdan itibaren başlayan tedvin hamleleriyle, rasyonel ve sistematik bir disiplin hüviyetine kavuşmuştur. Bu tarihsel gelişim süreci, Kur'ân'ın sadece bir metin olarak değil, aynı zamanda Müslüman toplumun hukuki, kelami ve edebi kimliğini belirleyen ana referans kaynağı olarak nasıl muhafaza edildiğini ve yorumlandığını bizlere net bir şekilde kanıtlamaktadır.

Metot ve işlevsellik bakımından yapılan analizler ise, Ulûmu'l-Kur'ân'ın tefsir eylemi için vazgeçilmez bir altyapı sunan, ancak hiçbir dönemde kuralcı ve dayatmacı bir metodoloji iddiasında bulunmayan kuşatıcı bir disiplin olduğunu gözler önüne sermektedir. Gerek erken dönem müfessirlerinin mukaddimelerinde inşa ettikleri teorik çerçeve, gerekse Suyûtî ve Zerkeşî gibi büyük sistematikçilerin ansiklopedik çalışmaları, Kur'ân'ı anlama çabasının tek bir yönetime indirgenemeyecek kadar geniş, çok boyutlu ve tarihsel bir zenginliğe sahip ortaya koymuştur. Günümüzdeki usul tartışmalarında Usûlü't-Tefsir başlığı altında aranan yöntem arayışı, aslında bu klasik mirasın sunduğu malzeme ve bakış açısını, çağın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden formüle etme çabası olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak; Kur'ân ilimleri, her çağın entelektüel birikimini Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması ve yorumlanması gayesiyle kendi bünyesine katma yeteneğine sahip, yaşayan, dinamik ve asla nihayete ermeyen bir disiplindir. Bu ilimler, müfessir adayına Kur'ân'ın nüzul ortamını, dilsel inceliklerini, tarihi seyrini ve kavramsal sınırlarını sunarak, yorum faaliyetinde keyfilikten uzak, ilmi bir disiplin ve metodolojik bir titizlik içerisinde hareket etmenin imkânlarını sağlar. Gelecek kuşaklar için bu disiplin, sadece geçmişin birikimini aktaran bir malumat deposu değil, bilakis Kur'ân'ın evrensel mesajını modern çağın idrakine ulaştırmak isteyen her araştırmacı için vazgeçilmez bir epistemolojik pusula olma özelliğini korumaya devam edecektir.

Kaynakça / References

- Akk, H. A. (1994). *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'iduh*. Dârü'n-Nefâis.
- Akbaş, A. (2020). Kur'an'ın bilimsel veriler ışığında yorumlanmasına yönelik eleştirilerin kritiği. İçinde *Kur'an ve Pozitif Bilim*. KURAMER.
- Altıkulaç, T. (1994). Ebû 'Amr b. el-'Alâ'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 94–96). TDV Yayınları.
- Altıkulaç, T. (1997). Hamza b. Habîb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 511–513). TDV Yayınları.
- Altıkulaç, T. (1999). İbn 'Âmir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 19, ss. 308–310). TDV Yayınları.
- Baş, E. (2002). Kur'ân ilimleri'nin doğuşu ve tarihi gelişimi (I–IV. Asır). İçinde *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları III*. İSAV Yayınları.
- Begavî, H. b. M. (t.y.). *Me'âlimü't-tenzîl*.
- Brockelmann, C. (t.y.). *Geschichte der Arabischen Litteratur*. E. J. Brill.
- Brockelmann, C. (t.y.). *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband* (3 c.). E. J. Brill.
- Bulut, A. (2009). Filolojik tefsirle rivâyet tefsirinin buluşma noktası: Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı. İçinde *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İlim Yayma Vakfı Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (t.y.). *Tefsir tarihi* (2 c.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (t.y.). *Tefsir usûlü*. TDV Yayınları.
- Çalışkan, İ. (2009). Tefsir usûlünün ilk kaynakları üzerine bir tetkik. İçinde *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İlim Yayma Vakfı Yayınları.
- Çelebi, İ. (2002). Kutrub. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 495–496). TDV Yayınları.
- Çelik, Ö. (2002). Hicrî V–XI. asırlarda Kur'ân ilimleri. İçinde *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları III*. İSAV Yayınları.
- Çiçek, H. (t.y.). *20. Asır Kur'ân İlimleri Çalışmaları*. Beyan Yayınları.
- Dânî, E. A. O. b. S. (2009). *Kitâbü'l-Mukni 'fî resmî'l-meşâhîfî'l-emşâr me'a Kitâbi'n-Nukaṭ* (O. Pretzl, Haz.). Beyrut.
- Dânî, E. A. O. b. S. (2015). *et-Teysîr fî'l-kırâ'âtî's-seb'* (H. H. S. eş-Şağdilî, Thk.). Dârü'l-Endelüs li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Demir, Z. (2006). *Osmanlı müfessirleri ve tefsir çalışmaları*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Demirci, M. (t.y.). *Tefsir usûlü*. İFAV Yayınları.
- Doğan, M. (1996). *Büyük Türkçe sözlük* (11. bs.). İz Yayıncılık.
- Ebû Şâme el-Makdisî, A. b. İ. (t.y.). *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz* (T. Altıkulaç, Haz.). Dâr Sâdır.
- Ebû Şehbe, M. M. (t.y.). *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mektebetü's-Sünne.
- Fütyânî, M. (t.y.). *Muḥâḍarât fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut.
- Gökyay, O. Ş., & Özen, Ş. (t.y.). Molla Lütflî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 255–258). TDV Yayınları.
- Hamîdullah, M. (t.y.). *Kur'ân-ı Kerîm tarihi* (S. Tuğ, Çev.). İFAV Yayınları.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. (t.y.). *Kitâbü'l-'Ayn* (M. el-Mahzûmî & İ. es-Sâmerrâî, Haz.). Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.

- İbn Ferhûn, B. İ. b. A. (1351). *ed-Dîbâcü'l-müzehheb fî ma 'rifeti a 'yâni 'ulemâ 'il-mezheb*. Matba'atü's-Sa'âde.
- İbn Manzûr, E. F. M. b. M. (1994). *Lisânü'l-'Arab* (15 c.). Dâr Sâdır.
- İbnü'l-Cezerî, Ş. M. b. M. (t.y.). *en-Neşr fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr* (A. M. ed-Dabbâ', Haz.) (2 c.). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cezerî, Ş. M. b. M. (t.y.). *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'* (2 c.). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'n-Nedîm, M. b. İ. (t.y.). *el-Fihrist*. Dârü'l-Ma'rife.
- İtr, N. (t.y.). *Ulûmü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Matba'atü's-Sabâh.
- Kâtip Çelebi, M. b. A. (t.y.). *Keşfü'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (2 c.). Dârü İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî.
- Kara, Ö. (2009). el-Furûku'l-lugaviyye'nin bir Kur'ân ilmi olma imkânı üzerine. İçinde *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İlim Yayma Vakfı Yayınları.
- Karaçam, İ. (1981). *Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü ve kıraatî*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Karaçam, İ. (t.y.). *Sonsuz mucize Kur'ân*. Çağlayan Yayınları.
- Karaoğlu, A. (2022). Ulûmü'l-Kur'ân'ın ilk kaynakları üzerine bir değerlendirme: Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) örneği. İçinde *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler-2*.
- Kırtay, Y. (2008). *Ulûmü'l-Kur'ân kavramının ortaya çıkışı ve gelişimi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi.
- Kutluer, İ. (2000). İlim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 109-114). TDV Yayınları.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. (t.y.). *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*. Kahire.
- Müslim b. Haccâc. (t.y.). *el-Câmi'u's-şâhih*. Dârü İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî.
- Râfi'î, M. S. (t.y.). *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nebeviyye*. Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Rûmî, F. b. A. (t.y.). *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Riyad.
- Sabbâğ, M. b. L. (t.y.). *Buhûs fî uşûli't-tefsîr*. el-Mektebü'l-İslâmî.
- Sehâvî, A. b. M. (t.y.). *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'*.
- Serinsu, A. N. (1994). *Kur'ân'ın anlaşılmasında esbâb-ı nüzûlün rolü*. Şûle Yayınları.
- Serinsu, A. N. (2008). *Kur'ân ve bağlam*. Şûle Yayınları.
- Sezgin, F. (t.y.). *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye.
- Sofuoğlu, M. (1981). *Tefsire giriş*. Çağrı Yayınları.
- Subhî es-Sâlih. (t.y.). *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Süyûtî, C. A. (1974). *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (M. Ebü'l-Fazl İbrahim, Haz., 4 c.). el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb.
- Şâfiî, M. b. İ. (1938). *er-Risâle* (A. M. Şâkir, Thk.). Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdühu.
- Taberî, E. C. M. b. C. (2000). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (A. M. Şâkir, Haz., 24 c.). Müessesetü'r-Risâle.
- Turgut, A. (t.y.). *Tefsir usûlü ve kaynakları*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Zebîdî, M. M. (1965–2001). *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (A. A. Ferrâc vd., Haz., 40 c.). Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ'.
- Zehebî, M. H. (t.y.). *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (3 c.). Mektebetü Vehbe.
- Zerkeşî, B. M. b. A. (1957). *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (M. Ebü'l-Fazl İbrahim, Haz., 4 c.). Dârü

İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabiyye.

Zerkânî, M. A. (t.y.). *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân* (2 c.). Matba'atü 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâh.

Zerzûr, A. M. (1991). *'Ulûmü'l-Ḳur'ân: Medhal ilâ tefsîri'l-Ḳur'ân ve beyâni i'câzih* (3. bs.). el-Mektebü'l-İslâmî.